

УДК 811.161.2'367.3

Юрчишин Т. В.

ВИСЛОВЛЕННЯ УЗАГАЛЬНЕНОГО ЗМІСТУ В КОНТЕКСТІ КОМУНІКАТИВНОГО АСПЕКТУ ДОСЛІДЖЕНЬ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

Стаття присвячена дослідженню комунікативного аспекту функціонування висловлень узагальненого змісту в українській мові. У роботі аналізуються три головні способи введення узагальнення в структуру висловлення, а також типові ознаки мовленнєвих ситуацій, які реалізують узагальнення.

Ключові слова: комунікативна зумовленість, мовленнєва ситуація, репрезентація актуальної інформації, складник ситуативного контексту, узагальнений зміст.

Юрчишин Т. В. Высказывания обобщённого смысла в контексте коммуникативного аспекта исследований (на материале русского языка). – Статья.

Статья посвящена исследованию коммуникативного аспекта функционирования высказываний обобщённого смысла в украинском языке. В работе анализируются три основных способа введения обобщения в структуру высказывания, а также типические признаки речевых ситуаций, реализующих обобщение.

Ключевые слова: коммуникативная обусловленность, речевая ситуация, репрезентация актуальной информации, речевая ситуация, обобщённый смысл, составляющая ситуативного контекста.

Yurchyshyn T. V. Generalized content statements in the context of the communicative aspect of researches (on the material of the Ukrainian language). – Article.

The article focuses on the communicative aspect of the functioning of the generalized content statements in the Ukrainian language. Three basic ways of introducing generalization into the structure of statements are analyzed, as well as typical features of situations of speech that realize generalization.

Key words: component of the situational context, communicative conditioning, generalized meaning, situation of speech, representation of actual information.

Проблема статусу конструкцій узагальненого змісту в синтаксичній системі української мови у своїй основі пов'язана з виокремленням односкладних узагальнено-особових речень як окремого різновиду в класифікаційних описах. Однак увага синтаксистів до конструкцій цього типу помітно посилюється у зв'язку з неправомірністю їх виділення в окремий різновид на основі структурного критерію. Адже узагальнений зміст здатні виражати різні за формальною організацією речення, не лише односкладні. Пор.: *Хисту не зарити у землі* (8, 215); *Із піснею скоріше час минає* (11, 291); *Не досить лиш хреста носити – з хрестом у серці треба жити* (8, 110). При цьому зазначається, що основним критерієм виділення узагальнених конструкцій є семантика [5, с. 120]. Як стверджує А.П. Загнітко, «в силу цього й постає сумнівним виділення класу узагальнено-особових речень на підставі суто формальних критеріїв. Доцільніше вести мову про різні вияви узагальнення на рівні двоскладних та односкладних речень. Тому клас узагальнено-особових речень слід розглядати крізь призму реченневої семантики» [3, с. 193].

У сучасних синтаксичних дослідженнях увага до узагальнених конструкцій посилюється у зв'язку з актуалізацією поглядів на речення як багатоаспектну одиницю, що сформувалися в контексті структурно-семантичного напряму лінгвістичних досліджень, в аспекті якого речення розглядається на статичному та динамічному рівнях (В.А. Белошпаквої, В.В. Бабайцевої, І.Р. Вихованця, А.П. Загнітка, І.І. Слинька, Н.В. Гуйванюк).

Мета статті – дослідити комунікативний аспект висловлень узагальненого змісту в українській мові.

Для досягнення цієї мети передбачається розв'язати такі **завдання**: проаналізувати способи введення узагальнення в структуру висловлення, охарактеризувати ознаки мовленнєвих ситуацій, що реалізують узагальнення, дослідити складники контексту, що сприяють формуванню узагальнення.

У цілому семантико-синтаксичне відношення узагальнення полягає в представленні мовної ситуації дійсності як типової, загальновідомої. Речення узагальної семантики виражають зміст, який стосується всіх людей, незалежно від їх вікових чи гендерних ознак, від місця або часу позначуваної події [2]. Вони не містять повідомлення про конкретні факти дійсності, а репрезентують істини та закономірності, які є результатом узагальнення людського досвіду, наприклад: *Без муки не буває моди* (12, 511); *Не можна збирати щось інше, ніж сіялось* (7, 320); *Курчат по осені рахують* (11, 140).

Мовна компетенція слухача дозволяє інтуїтивно виявити їх узагальнений зміст. Водночас цей зміст актуалізує себе лише в процесі мовленнєвої діяльності людини. Іншими словами, поза контекстом комунікативний потенціал одиничної реченнєвої структури не ідентифікується. Відповідно, є сенс виявити комунікативні механізми, дія яких детермінує актуалізацію в мовленні узагальненого змісту, втіленого в тій чи іншій мовній структурі, і тим визначити й обґрунтувати узагальнене значення як комунікативно зумовлене.

Отож, пропонується розглянути функціонування поданих речень у контексті висловлень: **Зінька:** *Та щоб отаке терпіти? Дзвонарська:* *Е, стражданіє прийняти прийдеться. Без муки не бува моди. Зінька:* *Ну, добре. Сьогодні я маю бути гарна (12, 421).* Актуальна інформація зосереджена в директиві: *Е, стражданіє прийняти прийдеться.* Однак мовець, відчуваючи, що такого висловлення буде недостатньо для переконання співрозмовника, залучає ще загальновідому сентенцію **Без муки не бува моди.** Таким чином, мовець сприяє формуванню в слухача імплікації, як-от: *«Мода завжди вимагає певних мук, страждань. Якщо людина хоче бути модною, то повинна все терпіти. Я теж хочу бути модною та красивою, тому мушу долати труднощі і муки».* Внаслідок такої імплікації співрозмовник погоджується виконати те, до чого його схиляє мовець.

Мовець може вдаватися і до своєрідної синтагмової інверсії: він репрезентує слухачеві узагальнення, тим самим готуючи його до більш свідомого сприйняття актуальної інформації, наприклад:

*[Нарешті він почав говорити і про їхні домашні обставини, порушив поведінку брата]. – **Не можна збирати щось інше, ніж сіялось.** – [Закинула вона байдужо]. Родичі самі винні, що він пропадає (7, 118) – мовець використовує узагальнене висловлення, яке передує докору: *«Родичі самі винні, що він пропадає».* У такий спосіб адресант чинить на співрозмовника більш ефективний вплив: залучаючи слухача до загальнолюдської спільноти, він визначає для нього імплікацію *«Якщо посіяти (покласти в основу) щось погане, то такими ж будуть і плоди (результати). Основу життєвої позиції закладають батьки. Якщо син не знаходить свого місця у житті, то у цьому і їх вина».* Використання сентенції надає більшій переконливості докору, нейтралізуючи суб'єктивність.*

Часто простежується опосередкована репрезентація актуальної інформації: зміст повідомлення передається не безпосередньо, а заступається узагальненням, яке апелює до фонових знань і зумовлює у свідомості слухача імплікації, в результаті чого він самостійно виводить для себе те, із чим до нього непрямо звертається мовець, наприклад: *[– А ти, хоч і жінка, проте сміло борешся з фашистами.] – **Курчат по осені рахують,** – в задумі відповіла Феодосія (6, 250).* Узагальнене висловлення видається мовцеві більш семантично рельєфним, і тому він заступає ним актуальну інформацію. Фактично актуальний зміст можна передати висловленням *«Не поспішай робити висновки! Ще зарано!».* Однак воно видається мовцеві не настільки переконливим, аніж готова формула життєвого досвіду *«Курчат по осені рахують»*, до якої він і вдається. Такий комунікативний хід робить висловлення семантично більш довершеним.

Принагідно можна відзначити, що в ряді комунікативно однорідних висловлень – таких, які призначені забезпечити достатність актуальної інформації і пред'являються мовцем у порядку висхідної градації, узагальнення постає як найбільш значуща інформація, що відповідно завершує градаційний ряд та ситуацію комунікативних труднощів і пошуку. Див. також висловлення: *[– Мамо, ми вже не зможемо бути разом. Мар'янка знову поїде туди, де була зі свої татом..]. – **Та то всяке буває, сину... А може у неї все зовсім по-іншому складеться. Час змінює плани. Час – великий дохтор** (6, 47).* Мовби сумніваючись у дієвості, переконливості актуальної інформації, що імплікується як *«Не сумуй! Не переживай!»*, мовець її не вербалізує, заступаючи узагальненням *«Та то всяке буває...»*, що перебирає на себе функцію втішання. Відчуваючи недостатність такої аргументації, мовець не відмовляється від комунікативної діяльності, а вдається до пошуку більш переконливої, достатньої інформації, тим самим градуєючи висловлення: *«А може у неї все інакше складеться...», «Час змінює плани», Час – великий дохтор».* У результаті саме узагальнення *«Час змінює плани», Час – великий дохтор»* виконують роль «останньої краплини», «крапки над «і».

Загалом подібні висловлення підтверджують статус узагальнення як достатнього змісту, що в контексті висловлення корелює з актуальною, необхідною, інформацією. З іншого боку, вони доповнюють уявлення про узагальнений зміст як такий, що виводиться із системи фонових знань людини в процесі пошуку найоптимальніших засобів реалізації комунікативного наміру мовця. Теза, що узагальнення сприяє більш ефективному досягненню комунікативного наміру мовця, детермінує аналіз реакції адресата, якому пропонується узагальнене висловлення. Тим самим актуалізується явище зворотного зв'язку в комунікації. Він трактується як «реакція адресата на повідомлення, яке допомагає адресантові зорієнтуватися в особі адресата, визначити міру дієвості своїх аргументів, переконатися в досягненні чи недосягненні комунікативної мети [1, с. 67].

У цілому комунікативна зумовленість узагальнення конкретизується виокремленням етапів, що відтворюють реалізацію у висловленні узагальненого значення: 1) намір мовця ефективно донести до слухача актуальну, необхідну інформацію, повідомлення про стан справ; 2) бажання мовця зробити своє висловлення семантично довершеним і у зв'язку із цим пошуки достатньої інформації; 3) вибір із системи фонових знань узагальнення, яке адекватне для актуального стану справ і достатнє для семантичного вираження, необхідної інформації.

Реалізація узагальненого значення в структурі висловлення активує три способи введення узагальнення: 1) супровід актуальної інформації;

2) передумання актуальній інформації; 3) заступання актуальної інформації. При цьому зміст актуальної інформації та узагальнення співвідносяться між собою відповідно до критерію необхідне/достатнє.

Кожен зі способів введення узагальнення позначений певним комунікативним навантаженням: супроводжуючи актуальну інформацію, узагальнення забезпечує її семантичну довершеність; передуючи актуальній інформації, узагальнення готує до якомога ефективнішого її сприймання; заступаючи актуальну інформацію, узагальнення репрезентує її опосередковано, надаючи висловленню метафоричного характеру.

У результаті актуалізується функціонально-комунікативне навантаження конструкцій, що репрезентують узагальнений зміст, та окреслюються його функції: надання переконливості змісту висловлення; забезпечення впливу мовця на слухача.

Комунікативна зумовленість узагальненого змісту детермінує увагу до мовленнєвих ситуацій, які реалізують узагальнення, визначення їх типових ознак.

Мовленнєва ситуація визначається як конкретна ситуація спілкування, в яку входять партнери по комунікації і яка спонукає учасників до міжособистісної інтеракції [1, с. 337].

Вона пов'язана з уявленням про її учасників та характером їхніх стосунків. Будь-яке висловлення, зокрема узагальнене, окреслюється завжди в діалогічному аспекті. Це узгоджується з тим, що всі вияви мовленнєвої діяльності спрямовані на сприйняття співрозмовника [4, с. 23]. У висловленнях узагальненого змісту мовцем переважно виступає окремий індивід, його співрозмовниками можуть бути інший індивід, певна соціальна група або ж масові сукупності людей. В окресленій ситуації актуалізується роль мовця, що, дбаючи про семантичну та комунікативну довершеність свого висловлення, вдається до виголошення сентенцій, та слухача, якому ці сентенції адресовані. У цьому плані простежується певна залежність способу введення мовцем узагальнення в структуру висловлення від характеру кількісної модифікації адресата. Так, у ході аналізу можна зауважити окремі тенденції (не закономірності) впливу кількісного складу учасників спілкування на функціонування узагальнених висловлень. Зокрема, опосередкована репрезентація актуальної інформації в узагальнених висловленнях здебільшого характерна в тому випадку, якщо в ролі адресата виступає група (маса) людей. Порівняйте:

[– *Біда нас присідує, паночку, чимраз дужче і дужче – відповіли селяни*]. – *Пан Біг біду сотворив, аби люди билися із нею*, – [мовив Євген] (13, 91);

[*А німець тоді й промовив до селянської юрби:*] *Бога треба поважати, вірити в нього* (6, 23). У наведених прикладах основна інформація не вербалізована. Вона заступається узагальнення-

ми, які дозволяють логічно вивести її зміст, порівняй: *Пан Біг біду сотворив, аби люди билися із нею. → Боріться самостійно з бідою! Бога треба поважати, вірити в нього. → Ходіть до церкви! Не будьте атеїстами!*

При першому наближенні до такої форми групової комунікації продукується висновок, що в звертанні до адресата, яким постають ті чи інші соціальні групи людей, мовець віддає перевагу апелюванню до загальнолюдських істин, замість того, щоб вдаватися до тих чи інших конкретних спонукань (вимоги, прохання тощо).

Узагальнення передуючі необхідній інформації в тій ситуації, коли адресатом висловлення виступає аудиторія (в основному, читацька). Автор, використовуючи життєву формулу, намагається підготувати читачів до адекватного сприйняття наступних подій як закономірних процесів, наприклад: [*Шукула такий же зарібник, як і інші, але відважний, переходив кордон і приносив звіти дешево мануфактуру. Це давало йому змогу прогосувати сім'ю.*] *Але жбан носить воду до пори. Одного разу Шукула натрапив на варту і наклав головою* (10, 11). Характер стосунків учасників не релевантний для характеристики мовленнєвої ситуації, позначеної формуванням узагальненого змісту: комунікантами часто виступають подружжя, батьки і діти, начальники і підлеглі, люди, що досягли певного статусу у суспільстві, та звичайні простолюддини. Потенційно кожна людина незалежно від вікових, статевих чи соціальних ознак здатна використовувати і сприймати узагальнені висловлення як такі, що певною мірою визначають фонові знання членів соціуму. Порівняйте: *Нехай пан староста не боятися! – вспокоював його бурмістр. – Одна річ говорити, а інша – зробити. Хочуть люди говорити, то нехай говорять – від слів до діла іще дуже далеко* (13, 319). Мовець – бурмістр за посадою – вдається до узагальнення з метою заспокоєння старости – нижчого за соціальним статусом. Зазначену вище тезу підтверджує також висловлення: *А ви погляньте на Пинтю: не встигне хильнути склянку-другу – і вже готовий. Хіба це шеф? Шеф усюди повинен бути шефом: і у великій політиці, і за чаркою* (6, 33). Мовець – звичайний службовець – висловлює своїм співрозмовникам-чиновникам докір шефу поліції за його невміння вести себе за столом.

На фоні нерелевантності стосунків між мовцем та слухачем у мовленнєвій ситуації, що реалізує узагальнення, актуалізується психологічна характеристика мовця. Він ставить себе вище за слухача не в плані соціальної, вікової чи родинної субординації, а з огляду на свою життєву позицію. Зокрема, він вважає, що має певний життєвий досвід у тій чи іншій галузі, який дає йому право вдаватися до використання сентенцій. Іноді контекст висловлення вербалізує це переконання

мовця, наприклад: *Знаю з власного досвіду. Найгірше, що може бути, – це отупіння. Завжди те саме. Позіхаєш, робишся кволим...* (9, 210).

Формування узагальненого змісту у висловленні може визначати і такий складник соціально-психологічного виміру ситуативного контексту, як намагання мовця виконати певну комунікативну роль. Її визначають як «відносно постійна, внутрішньозв'язана і очікувана іншими система комунікативних (зокрема, мовленнєвих) вчинків індивіда, значною мірою визначена його соціальним статусом, віковими, гендерними та іншими чинниками» [1, с. 337]. Так, мовець вдається до висловлень узагальненого змісту, аби створити ефект ініціативної комунікативної ролі, наприклад поради чи «третейського судді», суть якої полягає в розв'язанні всіляких конфліктів, мирному вирішенні суперечок та непорозумінь: [*Вдовиця мовчала хвилинку*]. – *Кождий має свої погляди на такі речі, однак, як то кажуть, – «І мудрому чоловікові не встид послухати поради»*. – *Для мене нема поради, Маргарето, – відповіла тихо Олена. – «На милування нема силування»* (7, 300) – мовець, висловлюючи узагальнення, готує слухача до сприйняття його поради, повчання; при цьому Маргарета намагається підказати Олені, як діяти, оскільки вважає себе авторитетнішою (старшою, досвідченішою)

у відповідній сфері життєдіяльності (вона вдова, була заміжньою, тому добре ознайомена із позитивами та негативами подружнього життя).

І чого доброго учиться він в тім казино! – Так-то, панотче, так! Та все ж таки нам, старим, не слід свої міркування накидувати молодіжці. Молодіжці мусить вишумітися. Молодіжці потребує вражіння, емоцій (13, 77) – мовець виголошує узагальнення, аби виправдати сина. Він апелює до відомої сентенції, намагаючись таким чином врегулювати конфліктну ситуацію.

Отже, мовленнєва ситуація безпосередньо не впливає на спосіб введення узагальнення в структуру висловлення. Вона лише демонструє закономірності реалізації узагальнення, а сам вибір того чи іншого способу реалізації є довільним.

Визначення узагальненого значення як комунікативно зумовленого, з одного боку, та як такого, що формується в результаті реалізації комунікативного наміру суб'єкта в умовах певної мовленнєвої ситуації, з іншого, – дає підстави для осмислення конструкцій, що репрезентують узагальнення, як таких, що оформлюють мовленнєві дії людей у процесі комунікації. Тим самим визначається звернення в аналізі узагальнених висловлень до системи мовленнєвих актів, що визначається як перспектива дослідження.

Література

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Ф.С. Бацевич ; ред. Є.А. Карпіловська, Л.М. Полюга. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
2. Дуденко О.В. Номінативна та комунікативна природа українських паремій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Дуденко ; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 17 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – С. 193–203.
4. Фёдорова Л.Л. Смысловые типы предложений с позиций теории речевой коммуникации / Л.Л. Фёдорова // Смысловые типы предложений: суждения, идеи, проекты с разных позиций. – Ч. 1. – Москва, 1999. – С. 18–32.
5. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник / К.Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

6. Вакалюк-Дорошенко М. Порив: Повесть. / М. Вакалюк-Дорошенко. – Львів : Каменяр, 1984. – 262 с.
7. Кобилянська О. Людина: Повісті, оповідання / О. Кобилянська. – К. : Веселка, 2001. – 350 с.
8. Костенко Л. Вибране / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 650 с.
9. Лепкий Б. Полтава / Б.Лепкий. – Львів : «Червона калина», 1991. – 510 с.
10. Малицький Ф. Дороги життя. Повісті, оповідання, поезії / Ф. Малицький. – Київ : Дніпро, 1980. – 479 с.
11. Українка Л. Поезії / Л. Українка. – К. : Дніпро, 1982. – 327 с.
12. Старицький М. Твори: В 8 т.–Т. 3: Драм. Твори / М. Старицький. – К. : Дніпро, 1964. – 563 с.
13. Франко І. Твори: В 20 т. – Т. 7: Повісті / І. Франко. – К. : Держлітвидав, 1951. – 460 с.